

הרב יצחק אברהם טברסקי
חבר הכולל

לפתרון בעית שרש שני של ספר המצוות

— א —

כנראה, גורל הרמב"ם לסבול גם ממבקריו וגם ממעריציו. אלו חלקו עליו, ואלו — במקרים לא כ"כ מועטים — פירשו דבריו שלא מדעתו. וכן קרה עם שרש שני שלו ויסודו שהנלמד מי"ג מדות הוי מדברי סופרים. אף שדברי הרמב"ם מבוארים ופשוטים, אלו שתי הכתות יעידו על התועלת בהדגשת כוונתו האמיתית. כל דברינו כאן אינם לחדש ולתרץ, אלא לפרסם שיטת הרמב"ם בענין זה.

הרמב"ם כותב: ¹ „השרש השני שאין ראוי למנות כל מה שלמדים באחת משלש עשרה מדות שהתורה נדרשת בהן או מרכזי. כבר בארנו בפתיחת חבורנו בפירוש המשנה שרוב דיני התורה יצאו משלש עשרה מצות שהתורה נדרשת בהם ושהדין היוצא במדה מאותן המדות הנה פעמים תפול בו המחלוקת ושיש שם דינין הן פירושים מקובלים ממה שאין מחלוקת בהם² אבל הם מביאין ראיה עליהן באחת משלש עשרה מדות . . . וכשיהיה זה כן הנה לא כל מה שנמצא מחכמים שהוציאו בהיקש משלש עשרה מדות נאמר שהוא למשה בסיני. ולא גם כן נאמר בכל מה שנמצאים בתלמוד שיסמכוהו אל אחת משלש עשרה מדות שהוא דרבנן . . . לפיכך הראוי בזה שכל מה שלא תמצאהו כתוב בתורה ותמצא בתלמוד שלמדוהו באחת משלש עשרה מדות, אם בארו הם בעצמם ואמרו שזה גוף תורה או שזה דאורייתא הנה ראוי למנותו . . . ואם לא . . . הנה הוא דרבנן . . . ואולי תחשוב שאני בורח מלמנותן להיותן בלתי אמיתיות והיות הדין היוצא במדה ההיא אמת או בלתי אמת. אין זאת הסבה. אבל הסבה כי כל מה שיוציא אדם הם ענפים מן השרשים שנאמרו לו למשה בסיני בבאור והם תרי"ג מצות — ואפילו היה המוציא משה בעצמו אין ראוי למנותם והראיה על זה כלו אמרם בגמ' תמורה אלף ושבע מאות קלין וחמורות וגזירות שוות ודקדוקי סופרים נשתכחו בימי אבלו של משה . . . הנה נתבאר לך שאפילו בימי משה נאמר דקדוקי סופרים. כי כל מה שלא שמעו בסיני בבאור הנה הוא מדברי סופרים. הנה כבר התבאר כי תרי"ג מצות שנאמרו לו למשה בסיני לא ימנה בהן כל מה שילמד בשלש עשרה מדות ואפילו בזמנו ע"ה, כל שכן שלא ימנה בהן מה שהוציאו באחרית הזמן. אבל אמנם ימנה מה שהיה פירוש מקובל ממנו . . .”

והרמב"ן³ טען ד' טענות חזקות נגדו ודחה דבריו בשתי ידיים, יותר מכל ד"א שכתב הרמב"ם בסו"מ. א) הרמב"ן הק' ממה נפשך על הרמב"ם: אם הרמב"ם סובר באמת (כמו שהבינו רוב הראשונים עד הרשב"ן⁴) שמה שיוצא מי"ג אינו מה"ת, א"כ דבריו סותרים מה שפשוט מהש"ס שהדברים הנלמדים מהי"ג מדות יש להם תוקף של דאורייתא. ואם, מאידך, נפרש (כרשב"ן⁵) שהרמב"ם סובר שאין הבדל לדינא בין הנלמד מי"ג מדות והוי ד"ס בלשון הרמב"ם ובין דינים שהם מה"ת, אז הרמב"ם קשה מיניה וביה. הרמב"ם מגדיר, כנזכר למעלה, שיש לקבוע אם דין הנלמד מי"ג מדות הוי דאורייתא או דרבנן ע"פ מציאות גמ' המוסרת שהאי דינא הוי דאורייתא. ואם כל הנלמד מי"ג מדות הוי דאורייתא (לרמב"ם) מה מוסיף (ומשנה) סוגיות אלו?

ב) אם נאמר, מהכרח הראיה של הרמב"ן נגד הרשב"ן, שאין הדינים היוצאים מי"ג מדות דאורייתא; מה כוונת הרמב"ם בהודאתו שדינים היוצאים מהי"ג מדות „אמתיות“ — באיזה מובן אמתיות הם?

ג) מה העירבוב הזה של הרמב"ם של עניין מפורש בקרא או לא, ועניין שרשים וענפים? בכל דין שנדבר עליו, יש ב' אפשריות — יתכן שהוא יסודי וראוי למנותו מצד זה כמצוה בפני עצמה — או יתכן שהוא פרט ואינו ראוי למניין תרי"ג. אם הוא יסוד, מה הגריעותא לעניין זה אם נלמד מי"ג מדות. ואם פרט וענף — מה מועיל היותו מפורש, ומה גורע היותו נלמד מהי"ג מצות?

ד) מה הראיה של הרמב"ם מהדקדוקי סופרים בימי משה, הרי יתכן שכולם היו פרטים ולפיכך לא מנאום בתרי"ג (ולפי' אין אלפי מצוות מה"ת). ומה ההכרח משם לשיטת הרמב"ם?

— ב —

יש כמה גישות להבין דברי הרמב"ם בשרש שני. כבר הזכרנו גישות הרשב"ן ושאר ראשונים. בין האחרונים רבים נטו לדברי הרשב"ן, אף שלא יתכן כמש"כ כבר הרמב"ן. ויש אחרים שהלכו בעקבות הרמב"ן, והציעו הצעות שלא יועילו. וכבר האריך הגיפ"פ ז"ל⁶ בשיטתם ואין צורך לכפול הדברים כאן. ולענין מש"כ הר' קאפח⁷, ודאי הערתו שהרמב"ם דיבר רק על הנלמד מדין י"ג מדות שאינו ג"כ הללמ"מ (כמפורש ברמב"ם) אמת. אמנם מש"כ שהד"ס של הרמב"ם היינו הבנתינו הפשוטה של דרבנן, אין בזה כדי ליישב דברי הרמב"ם כלל, וכמש"כ הרמב"ן וכו'.

ולע"ד דברי הרמב"ם ברורים ומפורשים, אם רק נשים על לב. מן הנראה שכל מה שהרמב"ן דחה שיטת הרמב"ם בשתי ידיים הוא משום מה שראה דבריו ממבטו ולא ממבט הרמב"ם. לרמב"ן, יש הבדל עצום באופי דינים דאורייתא ודרבנן. הרמב"ן האריך להוכיח⁸ שאין דינים דרבנן נכללים בל"ת של לא תסור — בניגוד לשיטת הרמב"ם. לרמב"ן כל המהות, אופי, חומר ועונש של דאורייתא ודרבנן שונה לגמרי. וכן רגילים לחשוב, ע"ד הרמב"ן. אף דלרמב"ן ודאי יש יסוד לדינים דרבנן ע"פ דין תורה וציווי ה'⁹, אינו חלק מאותו גוף של תורה כלל, כמבואר בדבריו.

אמנם א"ז דעת כל הראשונים¹⁰. וכן הרמב"ם קובע שכל העובר על איסור דרבנן או מבטל מצוה דרבנן עובר על דאורייתא. ושדינים דרבנן הם הם גוף תורה ממש; כמש"כ הרמב"ם: ¹¹ „כל מה שאמרו חכמים לעשותו וכל מה שהזהירנו ממנו כבר צווה משה רבינו ע"ה בסיני שיצונו לקיימו והוא אומר על פי התורה אשר יורוך וגו' והזהירנו יתברך מעבור בדבר מכל מה שתקנו אותו או גזרו ואמר לא תסור וגו'".

לרמב"ם אין שום הבדל בין מהות דין דאורייתא למהות דין דרבנן, בעצם. כל ההבדל ביניהם — ביסודו — הוי היסטורי. מה שהיה מפורש בשעת מתן תורה — בין בכתב (פשוטו של מקרא) בין בעל פה (הלכה למשה מסיני) — הוא נקרא דאורייתא. וראוי למנותם במנין תרי"ג, שכל יסודו הוא מהדברים שנתפרשו למשה בסיני. וכן כותב¹² הרמב"ם:

„... אחר שהיה לשון התלמוד תרי"ג מצות נאמרו לו למשה בסיני איך נאמר בדבר ההוא שהוא מדרבנן שהוא מכלל המנין... אמנם היות משה נאמר לו בסיני שיצונו כי כשיהיה באחרית ממלכתנו ויקרה לנו אם היונים כך וכך יתחייב לנו להדליק נר חנוכה. הנה איני רואה שאחד ידמה זה או שיעלה במחשבתו...".

לרמב"ם היסוד לקביעות דבר במנין תרי"ג הוא היסטורי — האם נאמר למשה בפירוש, או לא. לרמב"ן הוא תלוי בתוקף ההלכה: דרבנן או דאורייתא¹³. הרמב"ם מודה — יותר מהרמב"ן — שמצות דרבנן אלו תוקף דין תורה להם, אבל לא מנאם כבה"ג משום שלא נאמרו למשה בסיני. על נקודה זו סובב כל דברי הרמב"ם והרמב"ן בשתי השרשים הראשונים של סה"מ, כמבואר לכל מי שיש לו עינים בראשו ומוח בקדקדו, ורק באתי להעיר.

ומה שמצינו הבדלים בדין בין דאורייתא ודרבנן היינו משום הדרך שבו תקנו

חז"ל מעיקרא (וכמש"כ הרמב"ן¹⁴ בעצמו בהסבר דברי הרמב"ם, ומשם לקחו הרבה ממפרשי הרמב"ם).

— ג —

עכשיו מובן היטב כל דברי הרמב"ם כפשוטם. הרמב"ם טוען — לשיטתו בשרש ראשון, שיש להבדיל בין דינים שנתנו בפירוש למשה ובין אלו שהוציאו ודקדקו חכמי כל דור ודור (החל ממשה רבינו) ע"פ הדרכים שצוה ה' לדקדק בתורתו. רק המפורשים — בכתב או בעל פה — נקראים דאורייתא לפי הרמב"ם. וא"כ כל שתמצא שבשם דאורייתא או גוף תורה יכנה הרי הוא דבר שנמסר למשה בע"פ, אם אין לו מקרא מפורש. א"א (לרמב"ם) שיהיה דבר שהוציאו חז"ל אח"כ, אף אם היותו בתוקף דאורייתא. ודאי אמתיות הם אף ההלכות שדקדקו אחר מתן תורה, כמו שכתב הרמב"ם. כן התכוון הקב"ה מתחילה שידקדקו כן. ומכל מקום אינם נקראים דאורייתא לדבריו. ודאי גוף תורה הם ע"פ מהותם — אבל אינם נקראים כן מכוון שלא נמסרו אלא נדרשו. ודאי יש לחלק בין ב' סוגי דברי סופרים לרמב"ם — אלא שנדרשו אח"כ, ואלו שנתקנו ונגזרו אח"כ. לאלו שנדרשו (על פי רוב) אנו מתיחסים כאל דאורייתא בכל עניין. אבל אלו שנתקנו ונגזרו עשו על תנאים (של ספיקו לקולא וכו') כדברי הרמב"ן. ומכל מקום אלו ואלו הם בכלל על פי התורה אשר יורוך ולא תסור, לשיטת הרמב"ם¹⁵. וא"כ ל"ק כלל ב' הקושיות הראשונות של הרמב"ן, אלא שהרמב"ן לשיטתו דוחה אפשרות זו. אבל הרמב"ם לשיטתו פשוט ומבואר ולא ק' מיד¹⁶.

עכשיו מובן גם דברי הרמב"ם על שרשים וענפים. דבריו פשוטים לדרכו שכל כוונתו לומר שודאי גם הנלמד מי"ג מדות הוי גוף תורה ככל דרבנן (לשיטתו נגד הרמב"ן). ובאמת הוא יוצא מן המדות שהם עצמם הללמ"מ. וא"כ כל ההבדל הוא שאינם שרשים אלא ענפים שהוציאו מגופי תורה. וכעין מש"כ הרמב"ן¹⁷ עצמו „אין הפרש ביניהם אלא שזה בפרט וזה בכלל“.

וכן ראינו ממעשה דאבלו של משה ברור. המעיין יראה שלא בא להוכיח כל שיטתו שאלו הדקדוקים היו דאורייתא ובכלל מניין המצוות לולי היותם מחודשים בימי משה. אין כוונתו אלא להוכיח שאף מה שהוציא משה וחכמי דורו ע"י המדות נקרא דקדוקי סופרים ולא גוף תורה. ואם כן גם שרש שהמציאו הי"ג מדות הוי דקדוק סופרים ולא גוף תורה, וזה פשוט.

אם כן יסוד¹⁸ דברי הרמב"ם ברור ומפורש בלי קושי, אם נבין דבריו על דרכו ולא ממבט החולקים עליו. וראוי להזכיר דברי רה"ג¹⁹ שהם יסוד גדול בפ"י דברי חז"ל והראשונים (וחבל שלא תמיד שמים על לב):

„דעו כי אנו מעודנו אין דרכנו לחפות על דבר ולפרש אותו שלא מדעת מי שאמרו כדרך שאחרים עושים.”

1. סה"מ (שרש ב') מה' הגר"ח העליר (עמ' ז"ח).
2. מה שתמוה בדברי הרמב"ם האלו אכ"מ ובע"ה נאריך בזה בהזדמנות אחרת, ואין דבריו כאן פשוטים ומוסכמים.
3. בהשגות לשרש שני.
4. ע"י בפ"י הגריפ"פ לסה"מ של רס"ג, במבוא (עמ' 18).
5. בזהר הרקיע בהק', בדבריו בעניין שרש שני. וע"ע בגריפ"פ (שם) שפ"י לנכון שגם הרמב"ן הבין אפשרות זו.
6. במבואו לסה"מ של רס"ג (עמ' 19). ויש להוסיף על דבריו, ואכמ"ל.
7. בעיונים בספרות חז"ל במקרא וכתולדות ישראל (עמ' 248-255). [ומשם לכתבי ר' קאפח שנדס בעת.]
8. בהשגותיו לשרש א'.
9. ע"י פ"י הרמב"ן לדברים (ד: ב) וחי' הר"ן סנה' (פז). ד"ה דבר זו וכו' (ובנדפס נרשם פ"ט ע"ב בטעות), ועוד.
10. ע"י לדוגמא פרש"י ברכות (יט): ודו"ק שהוא ע"ד הרמב"ם ע"פ ההסבר שהבאתי מהרמב"ן להלן (הע' 14).
11. שרש ראשון של סה"מ, מה' הגר"ח העליר (עמ' ו').
12. שם (עמ' ה"ר).
13. ע"י השגות הרמב"ן לשרש א', מה' ר' שעוועל (עמ' ט') ועוד.
14. שם (עמ' י"ד).
15. כמש"כ בשרש ראשון, וכן בהל' ממרים (פ"א ה"ב) ועוד.
16. כמובן, אין עניינו כאן לדבר על עצם חידושו של הרמב"ם בשרש א' שרק מיעוט התורה נמסר למשה בסיני.
17. רמב"ן שם (עמ' ט').
18. ולענין פרטיו (כגון היחס בין דבריו בסה"מ ותשובתו [סי' שנ"ה]) ובאיזה תוקף התקינו מצוה זו או אחרת של ד"ס וכו', אכ"מ — ועוד חזון למועד, בע"ה.
19. אוצה"ג חגיגה חלק השו"ת (סי' כ').